

Mövzu 2. Mikroiktisadiyyatda əsas anlayışlar, kateqoriyalar və qanunlar

Plan:

1. Mikroiktisadiyyatda əsas anlayışlar və prinsiplər
2. İqtisadi kateqoriyalar və onların spesifikliyi
3. Mikroiktisadiyyatda əsas qanunlar
4. İqtisadi maraqların təmin olunması
5. İqtisadi nəzəriyyədə insan modelləri

Mikroiktisadiyyatda əsas anlayışlar və prinsiplər

Qıtlıq. iqtisad elmi.

Ekonomika sözü yunan sözü olub, mənası «ev təsərrüfatının idarə olunması» deməkdir. İlk baxışdan ev təsərrüfatı və iqtisadiyyat tamamilə müxtəlif anlayışlardır, lakin diqqət yetirsək, onların arasında ümumi cəhətlərin çox olduğunu görürük.

Ev təsərrüfatında bir çox qərarların qəbul olunması zəruriyyəti ilə qarşılaşırıq. Ailə üzvlərindən kim müəyyən vəzifələri yerinə yetirəcək və əvəzində nə alacaq: naharı kim hazırlayacaq, kim paltar yuyacaq, kim mükafat kimi əlavə dondurma payı alacaq, kim axşam televiziya proqramını seçir? Qısaca desək, ailə üzvlərinin qabiliyyət, imkan və arzularını nəzərə alaraq, onların arasında məhdud resursları bölüşdürmək məcburiyyətində qalıyıq.

Ev təsərrüfatı kimi, cəmiyyət də çoxlu sayda qərarlarını qəbul olunması zəruriyyəti ilə qarşılaşır. Öncə hansı məsələlərin həll olunması və bu işlərin kimə tapşırılması barədə cəmiyyət qərarlar qəbul etməlidir. Cəmiyyətin taxıl becərən, ev heyvanları saxlayan, paltar tikən, kompüterlər üçün proqram təminatı işləyib hazırlayan insanlara ehtiyacı vardır. Əgər cəmiyyət müxtəlif işlərin icrası üçün insanları (torpaq, binalar və maşınlar kimi) bölüşdürürsə, deməli o, istehsal olunan əmtəə və xidmətlərin müəyyən proporsiyalarda bölüşdürülməsini də həyata keçirməlidir, kimin səhər yeməyinə qırmızı kürü yeyəcəyini, kimə isə soyuq kartofun qismət olacağını, kimin «Porsche» avtomobili sürəcəyini, kimin isə avtobus dayanacağında yağışın altında islanacağını qətl etməlidir.

Cəmiyyətin resursları idarə etməsi məsələsinin vacibliyi onların məhdudluğu ilə müəyyən olunur. Məhdudluq o deməkdir ki, cəmiyyət müəyyən həcmdə resurslara malikdir və buna görə də insanların malik olmaq istədikləri bütün əmtəə və xidmətləri istehsal edə bilmir. Ev təsərrüfatının ailənin hər üzvünə arzu etdiyini vermək imkanı olmadığı kimi cəmiyyət də hər bir üzvünə onun can atdığı yüksək həyat səviyyəsini təmin etmək iqtidarında deyil.

Ekonomiks cəmiyyətin onun sərəncamında olan məhdud resurslardan necə istifadə etməsi haqqında elmdir.

Cəmiyyətin resursları adətən bir planlaşdırıcı mərkəzdən deyil, milyonlarla ev təsərrüfatı və firmaların birgə səyləri ilə bölüşdürülür. Beləliklə, **iqtisadçıların vəzifəsi** insanların qərarlar qəbul etməsi prosesinin öyrənilməsindən ibarətdir: onlar nə qədər işləyir, nə qədər alır, nə alır, əmanətləri necə toplayır və əldə olunan vəsaitləri hara qoyurlar? İqtisadçılar eləcə də, insanların qarşılıqlı əlaqələrini tədqiq edirlər? çoxlu sayda alıcılar və satıcılar məhsulun qiymətini və satılan əmtəənin cəmiyyətini necə müəyyən edirlər. Nəhayət, iqtisadçılar bütövlükdə iqtisadiyyata təsir edən amilləri və meylləri təhlil edirlər: orta gəlirin artımını, iş tapa bilməyən əhəlinin hissəsini və qiymətlərin artım tempini.

İqtisadi nəzəriyyə çoxşaxəlidir, lakin onu bir neçə əsas ideyalar birləşdirir. Bu fəsildə biz sizə təqdim olunan kitabın əsasında duran **ekonomiksin on prinsipinin** nəzərdən keçirəcəyik və sizdə ekonomiksin nədən ibarət olması haqda təəvvür yaratmağa çalışacağıq.

Qərarlar necə qəbul olunur?

İqtisadiyyatın nədən ibarət olması heç kəsə sirr deyil. Los-Anjelesin, ABŞ-ın və ya bütövlükdə dünyanın iqtisadiyyatı haqda danışmağımızdan asılı olmayaraq, **İqtisadiyyat yalnız həyat prosesi zamanı bir-birləri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan insanlar qrupudur.** İqtisadiyyatın hərəkəti onu təşkil edən ayrı-ayrı şəxslərin fəaliyyətini əks etdirdiyi üçün biz iqtisadi nəzəriyyənin öyrənilməsinə ayrı-ayrı insanların qərarları qəbul etməsinin dörd prinsipindən başlayacağıq.

Məhsuldarlıq (productivity)

Dünya ölkələri əhalilərinin həyat səviyyəsi fərqlidir. 1997-ci ildə orta amerikalı ildə 29.000\$ qazanırdı. Həmin ildə orta meksikalı 8.000 \$, orta nigeriyalı isə 900\$ qazanırdı. Təəccüblü deyil ki, orta gəlirlərdəki böyük

fərqlər əhalinin həyat səviyyəsinin müxtəlif göstəricilərində əks olunur. Gəlirləri yüksək olan ölkələrin vətəndaşları aşağı gəliri olan ölkələrin əhalisindən fərqli olaraq, daha çox televizor, avtomobil, keyfiyyətli yemək və tibbi xidmətə malikdirlər.

Hətta, bir ölkədə zaman keçdikcə əhalinin həyat səviyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə dəyişir. ABŞ-da il ərzində əhalinin gəlirləri 2% artır (həyat dəyərinin dəyişikliklərində uyğun düzəlişlər edildikdən sonra) və deməli, hər 35 ildən bir vətəndaşların orta gəlirləri 2 dəfə artmış olur (**son 100 ildə orta amerikahmın gəliri 8 dəfə artmışdır**).

Müxtəlif ölkələrin əhalisinin həyat səviyyəsindəki böyük fərqlər nə ilə izah olunur? cavab olduqca sadədir. Bu **məhsuldarlıq (səmərəlilik)** - 1 saat iş vaxtı ərzində istehsal olunmuş əmtəə və xidmətlərin kəmiyyətləri səviyyələrindəki fərqlərə çevrilir. İşçilərin vaxt vahidi ərzində daha çox əmtəə və xidmətlər istehsal etdiyi ölkələrdə əhalinin əksəriyyəti yüksək həyat səviyyəsinə malikdir, əhalisi daha az məhsuldarlıqla işləyən ölkələrdə isə insanların əksəriyyəti daha sadə şəraitdə yaşamaq məcburiyyətində qalırlar. **Beləliklə, məhsuldarlığın artım sürəti ölkədə orta gəlirlərin artım sürəti ilə müəyyən olunur.**

Məhsuldarlıq və həyat səviyyəsi arasındakı əsaslı qarşılıqlı əlaqə aşkardır, lakin burada dərin məna gizlənir. Əgər məhsuldarlıq həyat səviyyəsini müəyyən edən əsas amildirsə, bunun bütün digər izahları ikinci dərəcəlidir. Məsələn, son yüz il ərzində amerikalıların həyat səviyyəsinin yüksəlməsi səbəblərini həmkarlar ittifaqlarının səyləri və əməyin minimum ödənişi barədə qanunun təsiri ilə əlaqələndirmək çox cəlbədidir. Lakin Amerika fəhlələrinin maddi rifahının əsas səbəbi onların əməyinin yüksək məhsuldarlığı olub və qalmaqdadır. **Bəzi Amerika şərhçiləri** son illərdə əhalinin gəlirlərinin artım sürətinin **zəifləməsini Yaponiya və digər ölkələr tərəfindən rəqabətin artması ilə izah edirlər**. Lakin əslində bunun səbəbi ABŞ-m özündə **əmək məhsuldarlığının artım tempinin zəifləməsidir**.

Məhsuldarlıq və gəlirlərin səviyyəsi arasındakı qarşılıqlı əlaqə dövlət proqramlarında nəzərə alınmalıdır. Siyasətçilərin bu və ya digər tədbirlərin həyat səviyyəsinə təsiri barədə boşboğazlıqlarını eşitdikdə, özünü bu sualı verin: təklif edilən proqram əmtəə və xidmətləri istehsal etmək qabiliyyətinə necə təsir edəcək? Yüksək həyat səviyyəsinin bünövrəsi məhsuldarlığın artırılmasıdır və deməli, işçilərin təhsil, qabaqcıl texnologiyalar, əmək vasitələri və alətləri əldə etmək imkanını təmin etməkdir.

Son onillikdə ABŞ ictimaiyyəti və iqtisadçıların müzakirələri əsasən dövlət büdcəsinin kəsiri hökumətin xərclərinin gəlirləri üstələməsi mövzusunda idi. Sonradan öyrənəcəyik ki, büdcə kəsirinin ölçüləri barədə narahatçılıq əsasən onun məhsuldarlığa mənfi təsir etməsinin qavranması ilə əlaqədardır. **Əgər dövlətə büdcə kəsirini maliyyələşdirmək zəruridirsə, o, bunu istiqrazlar vasitəsilə edir**, tələbənin kollecdə təhsil haqqını ödəmək üçün, yaxud yeni zavodun tikintisinin maliyyələşdirilməsi üçün firmanın bankdan kredit götürməsi halında olduğu kimi. Bunun nəticəsində digər istifadəçilər üçün əldə etmək imkanı olan pul vəsaitlərinin miqdarı azalır. Beləliklə, **büdcə kəsiri** həm insan kapitalına (tələbənin təhsili), həm də fiziki kapitla (firmanın istehsalı) investisiyaların məhdudlaşdırılmasına gətirib çıxarır. Bir halda ki, bu gün investisiyaların azaldılması, sabah məhsuldarlığın aşağı düşməsi deməkdir, deməli, büdcə kəsiri əhali gəlirlərinin artım sürətinə mənfi təsir göstərir.

Dövri - axın cədvəli (circular - flow diagram). Mikroiqtsadi model (microeconomic model)

Anatomiya müəllimləri dərslərdə insan bədəninin bütün əsas orqanlarının plastik modellərindən istifadə edirlər: ürəkdən, ciyərlərdən, böyrəklərdən, çünki bunlar tələbələrə onların yerləşməsi və qarşılıqlı əlaqələrini göstərməyə imkan verir. Əlbəttə, heç kim plastik modelləri canlı insan kimi qəbul etmir: onlar stilizə olunub, onlarda bir çox hissələr çatışmır. Lakin reallığın bəzi çatışmazlığı tələbələrə insan bədəninin quruluşunu dərk etməkdə çətinlik törətmir.

İqtisadçılar öz təcrübəsində ən müxtəlif modellərdən istifadə edirlər. Amma bu modellər plastikadan deyil, diaqramlardan, cədvəllərdən, bərabərliklərdən ibarət olur. İnsanın plastik modellərində olduğu kimi, iqtisadi modellərdə də bir çox hissələr, məlumatlar çatışmır. Buna baxmayaraq, əslində onların çatışmazlığı bizə həqiqətən mühüm olan şeyi dərk etməyə imkan verir. Eləcə də, anatomiya müəlliminin modelində siz insan bədəninin bütün əzələlərini, yaxud da kapilyarlarını tapa bilməzsiniz. İqtisadçının modeli də bütün iqtisadi amilləri nəzərə ala bilmir. Mümkün olan imkan daxilində biz müxtəlif iqtisadi modellərə baxacağıq və siz görəcəksiniz ki, **bütün modellər müəyyən fərziyyələr və ehtimallarla qurulmuşdur**. Həmişə, fizik də qopub düşən mərmər parçasının təhlilinə havanın təsirinin olmamasını nəzərə almaqla başlayırıq. İqtisadçılar öz təhlillərində öyrənilən məsələyə dəxli olmayan amillərin iştirak etməsinə yol vermirlər. Bütün modellər - fizika, biologiya, yaxud iqtisadi nəzəriyyələr həqiqəti sadələşdirir və bununla da bizim dünyanı dərk etməyimiz asanlaşır.

İqtisadiyyat müxtəlif fəaliyyət növləri ilə alıcılıqla, satıcılıqla, işlə, mizdli əməklə, istehsalla və i.ə. məşğul olan milyonlarla insanlardan ibarətdir. Onun necə qurulduğunu dərk etmək üçün bizim düşünmə tərzimizi sadələşdirən üsulun tapılması zəruridir. Başqa sözlə, bizə, ümumiyyətlə, iqtisadiyyatın təşkilini aydınlaşdırma bilən model lazımdır.

Şəkil 2.1.-də iqtisadi dövriyyə axımının qrafik təsviri adını alan model verilmişdir. Burada əsas fərziyyə onu nəzərdə tutur ki, iqtisadiyyatda qərar qəbul edən subyektlərin iki tipi - ev təsərrüfatı və firmalar mövcuddur.

Firmalar əmək, torpaq və kapitaldan (binalar və dəzgahlar), başqa sözlə, istehsal amillərindən istifadə etməklə əmtəə və xidmətlər istehsal edirlər. Ev təsərrüfatları istehsal amillərinə sahibdirlər və firmaların istehsal etdikləri bütün əmtəə və xidmətləri istehlak edirlər.

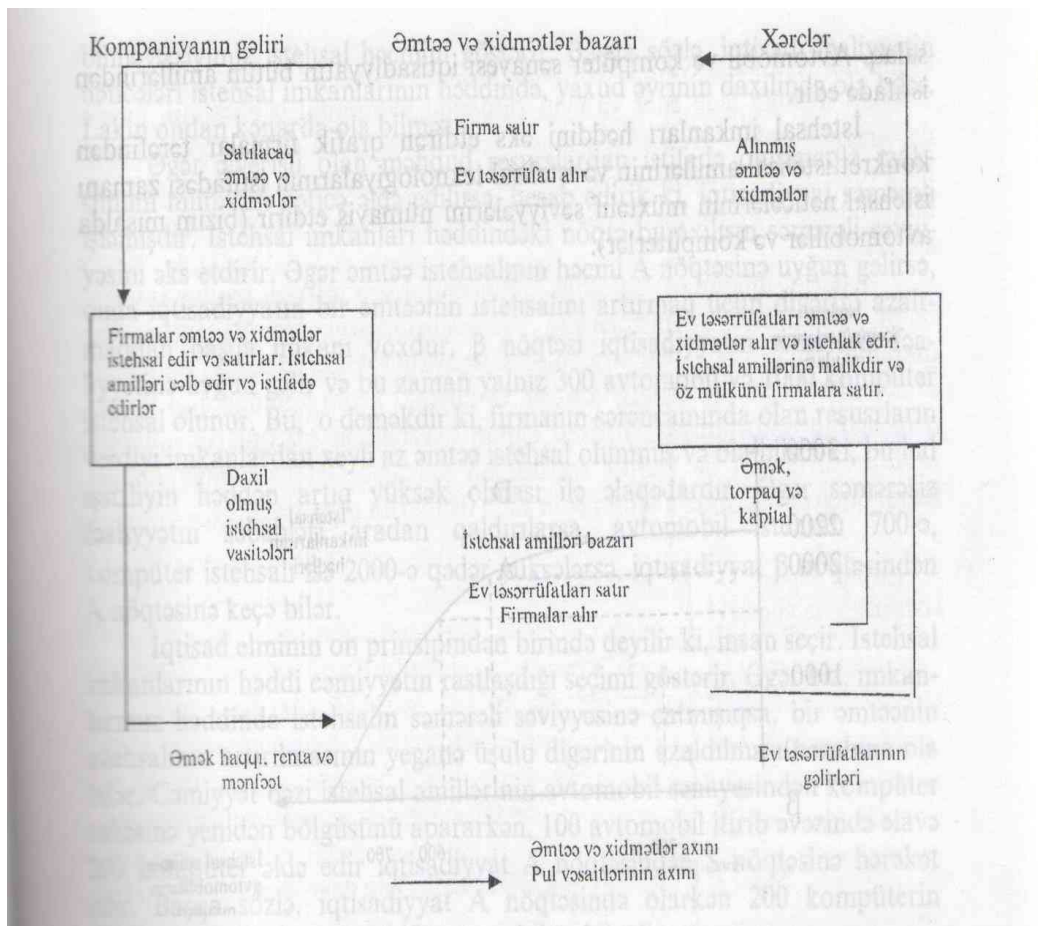
Ev təsərrüfatı və firmalar iki əsas bazara qarşılıqlı təsir edir. Əmtəə və xidmətlər bazarında ev təsərrüfatı alıcı, firmalar isə satıcı rolunda çıxış edir: ev təsərrüfatı firmaların istehsal etdikləri əmtəə və xidmətləri əldə edir. İstehsal amilləri bazarında ev təsərrüfatları firmaların əldə etdiyi və istehsal üçün istifadə edəcəyi istehsal amilini təklif edir. Dövriyyə axınının qrafikində ev təsərrüfatları və firmalar arasında olan bütün sövdələşmələrin (razılaşmaların) təşkilinin sadə üsulu verilmişdir.

Dövriyyə axını qrafikinin **daxili oxları** ev təsərrüfatı və firmaların arasında əmtəə və xidmətlərin hərəkətini əks etdirir. Ev təsərrüfatları istehsal amilləri bazarında firmalara əmək, torpaq və kapital satır. Firmalar bunları əmtəə və xidmətlər istehsalında istifadə etmək üçün əldə edirlər. Ev təsərrüfatları isə bunları öz növbəsində müvafiq bazarlardan əldə etmişlər. Beləliklə, istehsal amilləri ev təsərrüfatlarından firmalara, əmtəə və xidmətlər isə firmalardan ev təsərrüfatlarına «axır».

Qrafikin **xarici oxları** pul vəsaitlərinin axın hərəkətini əks etdirir. Ev təsərrüfatları pulu firmalardan əmtəə və xidmətlər almaq üçün istifadə edir. Firmalar gəlirlərinin bir hissəsini istehsal amillərinin (məsələn, işçilərin əmək haqqını) xərcini ödəmək üçün yönəldir. Qalan hissə firma mülkiyyətçilərinin, eyni zamanda ev təsərrüfatlarının üzvləri hesab olunanların mənfəətini özündə əks etdirir. Beləliklə, əmtəə və xidmətlərə xərclənən pul vəsaitləri ev təsərrüfatlarından firmalara, pul gəlirləri isə əmək haqqı, rentə və mənfəət formasında firmalardan ev təsərrüfatlarına daxil olur.

İndi isə gəlin, bizim modeldə dollarla ifadə olunan **banknotların bir adamdan başqasına hərəkət** edən yolu izləyək. Fərz edək ki, ilk olaraq dollar bizim ev təsərrüfatına məxsusdur və bizim pul qabındadır. Əgər siz, bir fincan kofe içmək istəyirsinizsə, onda öz dollarınızı əmtəə və xidmətlər bazarlarından birinə göndərirsiniz, daha doğrusu, onu yaxınlıqdakı barlardan birinə apanrsınız. Orada siz bir fincan sevimli içkinin dəyərini dollarla ödəyirsiniz. Dollar xəzinəyə daxil olduqda, firma sahibinin gəlirinə çevrilir. Lakin dollar xəzinədə qalmır, belə ki, firma onu istehsalın ilkin amillərinin ödənilməsinə istifadə edir (məsələn, binanın icarə dəyərinə və işçilərin əmək haqqına). İstənilən halda dollar ev təsərrüfatlarından birinin gəlirinə çevrilir və kiminsə pul qabında görünür. Daha sonra isə dollarla ifadə olunan banknota çevrilərək yeni aləmə səyahətə çıxır.

Dövriyyə axını qrafiki (şəkil 2.1.) - iqtisadiyyatın ən sadə modellərindən biridir və onda müxtəlif, mövcud halda isə bizim üçün əhəmiyyəti olmayan hissə iştirak etmir. Nisbətən mürəkkəb, real dövriyyə axınına yaxın olan model dövlətin gəlirləri, xərcləri və beynəlxalq ticarət axınını özündə birləşdirə bilərdi. Özünün sadəliyi və aydınlığına görə dövriyyə qrafiki iqtisadiyyatın müxtəlif tərkib hissələrinin birgə fəaliyyətinin öyrənilməsində geniş istifadə olunur.

Şəkil 2.1. Dövriyyə axınının qrafik təsviri

Qrafik təsvirdə iqtisadiyyatın təşkilati strukturu sxematik olaraq verilmişdir. Qərar əmtəə və xidmət bazarlarında (ev təsərrüfatları - alıcılar, firmalar - satıcılar) və istehsal amilləri bazarlarında (firmalar-alıcılar, ev təsərrüfatları - satıcılar) qarşılıqlı fəaliyyətdə olan ev təsərrüfatları və firmalar tərəfindən qəbul edilir.

Dövri-axın cədvəli bazarlar vasitəsilə ailələr və müəssisələr arasında pulun necə hərəkət etdiyini göstərən vizual modeldir.

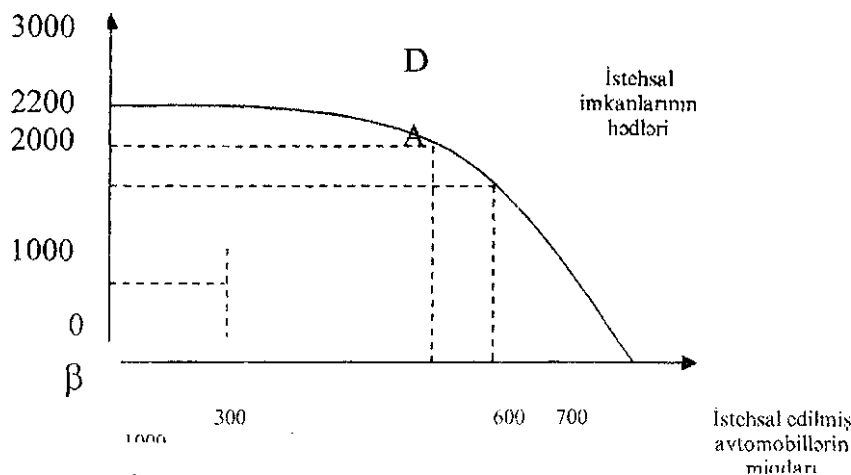
İstehsal imkanları həddi (production possibilities frontier)

Dövriyyə qrafiki axının əksinə olaraq, əksər iqtisadi modellər riyazi metodlar üzrə qurulur. Biz burada istehsal imkanları həddi adlanan ən sadə modellərdən birinə baxaq və onun bir sıra əsas iqtisadi prinsipləri necə əks etdirdiyini təhlil edək.

Real iqtisadiyyatda hər gün on minlərlə əmtəə və xidmətlərin meydana gəlməsinə baxmayaraq, belə şəraitdə avtomobillər və kompüterlərdən ibarət iki əmtəə növünün istehsal edildiyi sadələşmiş iqtisadiyyata nəzər salağ. Avtomobil və kompüter sənayesi iqtisadiyyatın bütün amillərindən istifadə edir.

İstehsal imkanları həddini əks etdirən qrafik firmalar tərəfindən konkret istehsal amillərinin və istehsal texnologiyalarının istifadəsi zamanı istehsal nəticələrinin müxtəlif səviyyələrini nümayiş etdirir (bizim misal da avtomobillər və kompüterlər).

İstehsal kompüterlərinin miqdarı

Şəkil 2.2. İstehsal imkanlarının həddi yaradılmalıdır.

İstehsal imkanlarının həddi iqtisadiyyatda istehsal imkanlarının mümkün olan nisbətini-mövcud halda avtomobil və kompüterlərin müvafiq səviyyəsini göstərir. İqtisadiyyatın fəaliyyətinin nəticələri əyrinin istənilən nöqtəsində, yaxud da hədlərin daxilində ola bilər. Müəyyən kəmiyyətdə verilmiş resursla istehsal imkanları hədlərindən kənarda hər hansı hərəkət nöqtəsinə nail olmaq iqtisadiyyatda mümkün deyildir.

Əgər iqtisadiyyatın bütün resursları avtomobil istehsalına yönəldilmiş olarsa, biz heç bir kompüter əldə etmədən 1000 avtomobil istehsal edə bilərik. Əgər bütün resurslar kompüterin hazırlanmasına yönəldilmiş olarsa, onda iqtisadiyyat 3000 hesablayıcı maşın ala bilər, avtomobili isə o, xaricdən almalı olacaqdır. Bu ekstremal vəziyyət istehsal imkanları həddi qrafikinin iki son nöqtəsində göstərilmişdir. Əgər biz resursları iki istehsal sahəsi arasında bərabər səviyyədə bölərsək, 700 avtomobil və 2000 kompüter əldə etmiş olarıq (qrafikdə A nöqtəsi). D nöqtəsi bizim malik olduğumuz məhdud resurslar şəraitində istehsalına heç zaman nail olabilməyəcəyimiz istehsal həcmi göstərir. Başqa sözlə, iqtisadi fəaliyyətin nəticələri istehsal imkanları həddində, yaxud əyrinin daxilində ola bilər. Lakin ondan kənarda ola bilməz.

Əgər əlverişli olan məhdud resurslardan istifadə olunmaqla maksimum mümkün nəticə əldə edilirsə, hesab edirik ki, iqtisadiyyat səmərəli işləmişdir. İstehsal imkanları həddindəki nöqtə buraxılışın **səmərəli səviyyəsini** əks etdirir. Əgər əmtəə istehsalının həcmi **A nöqtəsinə** uyğun gəlirsə, onda iqtisadiyyatın bir əmtəənin istehsalını artırmaq üçün digərini azaltmaqdan başqa imkanı yoxdur. P nöqtəsi iqtisadiyyatın səmərəsiz fəaliyyətinə uyğun gəlir və bu zaman yalnız 300 avtomobil və 1000 kompüter istehsal olunur. Bu, o deməkdir ki, firmanın sərəncamında olan resursların verdiyi imkanlardan xeyli az əmtəə istehsal olunmuş və ola bilsin ki, bu hal işsizliyin həddən artıq yüksək olması ilə əlaqədardır. Əgər səmərəsiz fəaliyyətin səbəbləri aradan qaldırılsa, avtomobil istehsalı 700-ə, kompüter istehsalı isə 2000-ə qədər yüksəlsə, iqtisadiyyat P nöqtəsindən A nöqtəsinə keçə bilər.

İqtisad elminin on prinsipindən birində deyilir ki, insan seçir. İstehsal imkanlarının həddi cəmiyyətin rastlaşdığı seçimi göstərir. Əgər biz, imkanlarımız həddində istehsalın səmərəli səviyyəsinə çatmışıqsa, bir əmtəənin istehsalının artırılmasının yeganə üsulu digərinin azaldılması hesabna ola bilər. Cəmiyyət bəzi istehsal amillərinin avtomobil sənayesindən kompüter sahəsinə yenidən bölgüsünü apararkən, 100 avtomobil itirib əvəzində əlavə 200 kompüter əldə edir iqtisadiyyat A nöqtəsindən S nöqtəsinə hərəkət edir. Başqa sözlə, iqtisadiyyat A nöqtəsində olarkən 200 kompüterin alternativ istehsal xərcləri 100 avtomobil təşkil edir.

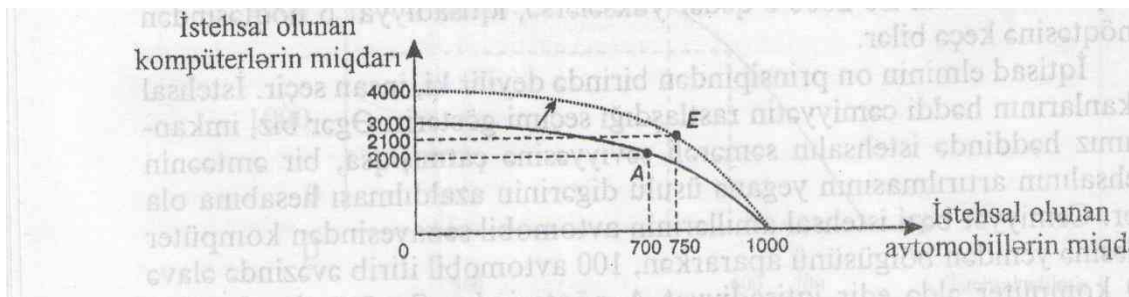
Fikir verin ki, istehsal imkanlarının həddi əyrisi (qr.2.2.) kənara əyilmişdir. Onun forması göstərir ki, avtomobilin alternativ istehsal xərcləri hər bir əmtəənin buraxılma kəmiyyətindən asılıdır. İqtisadiyyat avtomobil istehsalı üçün resursların daha çox hissəsini istifadə edirsə, istehsal imkanlarının həddi daha gərgin keçir. Əgər, hətta avtomobil kompüter istehsalı səhvlərində ciddi disk (dairə istehsal), meqabayt (yüksək səviyyəni göstərir) və monitor mütəxəssisləri tərəfindən yığılırsa belə, istehsal edilən avtomobilin hər vahidinin azalması o deməkdir ki, iqtisadiyyat əhəmiyyətli dərəcədə çox kompüter əldə etmiş olur. Və əksinə, iqtisadiyyat resurslarının daha çox hissəsini kompüterlərin istehsalına istifadə edirsə, istehsal imkanları həddi kifayət qədər maill olur. Bu halda, resurslar daha çox kompüter istehsalı üçün əlverişli olur və həmin sahədə qalır, onda hər bir «doğulmamış» avtomobil kompüterlərin çox da əhəmiyyətli olmayan səviyyədə artırılmasına səbəb olur.

İstehsal imkanları həddi əyrisi müəyyən müddətdə müxtəlif əmtəələrin istehsal həcmi qarşılıqlı asılıqlığını əks etdirir. Məsələn, əgər tətbiq olunan qabaqcıl texnika həftə ərzində fəhlələrin istehsal etdikləri kompüterlərin kəmiyyətini artırmağa imkan verirsə, iqtisadiyyat daha çox təşkilati texnika əldə edər və eyni zamanda avtomobil istehsalının həcmi dəyişməmiş qalar. Nəticədə, istehsal imkanları həddi sağdan yuxarı, kənara (qrafik 2.3.) dəyişmiş olar. Nəticə etibarilə istehsalın iqtisadi artımı A nöqtəsindən E nöqtəsinə dəyişər, cəmiyyət

isə çox avtomobil və kompüter əldə edə.

İstehsal imkanları həddinin təhlili mürəkkəb iqtisadi reallıq xatirinə onun fundamental prinsiplərinin sadələşdirilməsini nəzərdə tutur. Biz ondan istifadə etdik ki, bir sıra anlayışları əyani şəkildə göstərək. Bu haqda səmərəlilik, seçim, alternativ xərclər və iqtisadi artım adlanan 1-ci fəsildə qısa olaraq danışılmışdır. İqtisad elmini öyrənərkən biz onların müxtəlif təzahür formaları ilə tez-tez rastlaşmalı olacağıq. İstehsal imkanlarının həddi onların üzərində düşünməyin sadə üsullarını nəzərdə tutur

Kompüter istehsalında qabaqcıl texnologiyadan istifadə olunması istehsal imkanlarının həddini kənara dəyişdirir, istehsal olunan avtomobil və kompüterlərin miqdarını artırır.

Şəkil 2.3. İstehsal imkanları hədlərinin dəyişməsi

Pozitiv və normativ təhlil

Əgər siz iqtisadçıların çıxış etdikləri rolun spesifikliyini aydınlaşdırmaq istəyirsinizsə, onda onların istifadə etdikləri dilin araşdırılmasından başla-malısınız. Alimlərin və siyasətçilərin məqsədləri müxtəlifdir və buna müvafiq olaraq, onlar müxtəlif ifadələr işlədirlər.

İqtisadi problemlərin təhlilində **pozitiv** və **normativ** təhlildən istifadə olunur. Bu bölgünü ilk dəfə Con Nevil Keyns – Con Meynard Keynsin atası “Siyasi iqtisadın predmeti və metodu” (1891) əsərində vermişdir.

Pozitiv təhlil – iqtisadi hadisə və proseslərin real, faktiki vəziyyətini göstərir. **Normativ** təhlil iqtisadi hadisə və proseslərin gələcəkdə necə dəyişə biləcəyi üzrə elmi mübahisə və yanaşmaları öyrənir. Başqa sözlə, pozitiv ekonomiks “nə var” onu öyrənir, normativ ekonomiks isə “nə olmalıdıq” haqda subyektiv fikirləri öyrənir.

Hesab edək ki, iki qız əmək haqqının minimum həcmi haqqında qanunu müzakirə edir. Biz bu replika mübadilələrini eşidə bilərik.

Poli: «Əmək haqqının minimum həcmi haqqında qanun işsizliyin əsas səbəbidir».

Norma: «Dövlət əmək haqqının minimum səviyyəsini mütəmadi olaraq yüksəltməyə borcludur».

Sizin bu təsdiqləmələrlə razılaşıb razılaşmamağınızdan asılı olmayaraq, qeyd edək ki, qızların fikirləri müəyyən edilmiş qaydalara münasibətdə fərqlidir.

Poli alim kimi danışır: o, həyatın qaydaya salınması haqqında fərziyyə irəli sürür. Norma siyasətçi kimi danışır: o, həyatı dəyişmək istəyir.

Ən ümumi mənada bizi əhatə edən aləm haqqında iki tip təsdiqləmə mövcuddur. Pozitiv təsdiqləmə (Polinin fikri) təsviri xarakterə malikdir və həyatı bizə olduğu kimi təsvir edir. İkinci tip təsdiqləmə (Normanın sözləri) normativdir. Normativ təsdiqləmə təklif xarakterinə malikdir, burada həyatın necə olacağı haqqında danışılır.

Pozitiv və normativ təsdiqləmələr arasında əsas fərq bizim həqiqəti qiymətləndirməyimizdən ibarətdir. Prinsip etibarilə biz faktları öyrəndikdən sonra pozitiv təsdiqləməni ya qəbul edirik, ya da rədd edirik. İqtisadçı müəyyən vaxt kəsiyində minimum əmək haqqının həcmi və işsizliyin səviyyəsinin dəyişməsi haqqında məlumatları təhlil etdikdən sonra Polinin sözləri haqqında fikir söyləmək imkanına malikdir. Bunun əksinə olaraq, normativ təsdiqləmə təkcə faktları deyil, müəyyən istiqamətlərin qiymətliliyinin nəzərə alınmasını tələb edir. Əgər biz təkcə faktlardan istifadə ediriksə, onda Normanın təsdiqləməsi qiymətləndirilə bilməz. Hansı siyasət yaxşıdır, hansı isə qeyri-məqbuldur haqqında qərarı yalnız elmi nəticələrə əsasən qəbul etmək mümkün deyildir. Bunun üçün etik dəyərləri, dini inamları və siyasətin fəlsəfəsini cəlb etmək tələb olunur.

Əlbəttə, pozitiv və normativ təsdiqləmələr nisbidir. Bizim həyatın necə qurulmasına pozitiv baxışımıza nisbətən əlverişli, üstünlük verilən siyasət haqqında normativ düşüncəmiz təsir edir. Əgər Polinin «minimum əmək haqqı həcmi işsizlik törədir» haqqındakı təsdiqləməsi həqiqətə uyğun gəlirsə, biz Normanın «dövlət minimum əmək haqqı həcmi artırmağa borcludur» təklifini inkar etməliyik. Bundan başqa, bizim normativ nəticələrimiz tamamilə pozitiv təhlillərə əsaslanı bilməz. Burada həm pozitiv təhlili, həm də müəyyən dəyişiklik sistemi tələb olunur.

İqtisadiyyatı öyrənərkən pozitiv və normativ təsdiqləmələrin fərqi unutmayın. İqtisadi nəzəriyyə iqtisadiyyatın «quruluşunu» öyrənmək cəhdidir. Eyni zamanda, çox vaxt bizim elmin məqsədi, iqtisadiyyatın

fəaliyyət göstərməsinin yüksəldilməsindən ibarət olur. Siz normativ təsdiqləməyə gedən iqtisadçıyı eşitdikdə bilməlisiniz ki, o, elm adamları kimi yox, siyasətçi kimi çıxış edir.

Pozitiv fikirlər dünyanın necə olduğunu təsvir etməyə çalışan fikirlərdir.

Pozitiv fikirlər İzahedici təhlil adlanır.

Normativ təhlil -dünyanın necə olmalı olduğunu tövsiyə edən fikirlərdir.İqtisadi hadisə və proseslərin gələcəkdə necə dəyişə biləcəyi üzrə elmi mübahisə və yanaşmaları öyrənir. **Göstəriş verici** təhlil adlanır **Normativ iqtisadiyyat***Arzu olunan nəticələrə çatmaq üçün necə olmalıdır, necə hərəkət edilməlidir suallarına cavab verir.* İqtisadçılar **normativ fikirlər** irəli sürərkən, onlar alim kimi deyil **siyasət məsləhətçisi** kimi çıxış edirlər.

Pozitiv və normativ təhlil arasında sıx əlaqə mövcuddur. Pozitiv təhlil, qanunauyğunluqları aşkar edərək, normativ hədəflərin reallaşdırılması üsulunun optimal seçimini həyata keçirməyə kömək edir. Təvsiyələrin hazırlanması ilə bağlı normativ təhlil çox vaxt pozitiv təhlil üçün predmet seçiminə səbəb olur.

İqtisadi kateqoriyalar və onların xüsusiyyətləri

İqtisadi nəzəriyyə bir elm kimi cəmiyyətin təsərrüfat həyatında gedən prosesləri izləyib təhlil etmək və öz mülahizələrini bildirmək üçün həmişə iqtisadi kateqoriyalara, yaxud anlayışlara, terminlərə müraciət edir.

İqtisadi kateqoriyalar, iqtisadi hadisələrin və təsərrüfat həyatının müxtəlif proseslərinin ən mühüm tərəflərini ifadə edən nəzəri anlayışlardır. Bu anlayış və kateqoriyalar, iqtisad elminin ayrı-ayrı cəhətlərini ümumiləşdirilmiş şəkildə ifadə edən simvollar, rəmzlər kimi iqtisadi nəzəriyyənin əlifbası rolunu oynayır. İqtisadi kateqoriya və anlayışları öyrənib dərk etmədən, onların mahiyyətini və təzahür formalarını, dəyişilmə xüsusiyyətlərini və transformasiya gedişini bilmədən, təsərrüfat həyatının mürəkkəb proseslərindən baş çıxarıb onları izah etmək mümkün deyildir. Müqayisə üçün qeyd etmək olar ki, bədii ədəbiyyatın obrazları müxtəlif insanlardısa, iqtisadi nəzəriyyə elminin “obrazları və surətləri” məhz kateqoriyalardır.

Məsələn, mülkiyyət, torpaq, bazar, əmtəə, pul, istehsal, bölgü, mübadilə, istehlak, ticarət, kapital, əmək, gəlir, iş qüvvəsi, faiz, bank, renta, dəyər, qiymət, əmək haqqı, ümumi daxili məhsul, həyat səviyyəsi, kapitalist, sahibkar, istehsal xərcləri, kredit, investisiya, büdcə kəsiri, mənfəət, rəqabət, tələb, təklif, inhisar iqtisadi kateqoriyalardır. Bu iqtisadi anlayışlar vasitəsilə həyatda rastlaşdığımız təsərrüfat problemləri aydınlaşdırılır.

İqtisadi qanunlar iqtisadi kateqoriyalar vasitəsilə təzahür edir. İqtisadi kateqoriyalar-iqtisadi hadisə və proseslərin ümumi cəhətlərini ifadə edən və obyektiv xarakter daşıyan ümumi anlayışlardır. Beləliklə, iqtisadi qanunlarla iqtisadi kateqoriyalar arasında qarşılıqlı əlaqə vardır. İqtisadi kateqoriyalar – obyektiv iqtisadi qanunların məzmununu təşkil edən sabit səbəb – nəticə əlaqələrini aşkara çıxarmağa, hadisə və proseslərin zahiri görünüşü arxasında onların əsl məzmununu müəyyən etməyə imkan verir.

İqtisadi nəzəriyyə fənnini öyrənmə gedişində müxtəlif iqtisadi qanunların adı çəkilir və onların mahiyyəti, təzahür formaları, habelə fəaliyyət mexanizmi təhlil edilir.

İqtisadi qanunlar - cəmiyyət həyatının iqtisadi hadisə və prosesləri arasında baş verən, daimi təkrar olunan, sabit, möhkəm, mahiyyəti təşkil edən ən mühüm səbəb-nəticə əlaqələrini ifadə edir. Başqa sözlə, iqtisadi qanunlar hadisələrin və proseslərin əsl mənasını, məntiqi ardıcılığını, onların arasındakı zəruri daxili asılılıq əlaqələrini ifadə edir.

İqtisadi qanunlardan **tələb və təklif qanununu, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi qanununu, son faydalılığın azalması qanununu, yığım qanununu, pul tədaviyyə qanununu, dəyər qanununu, rəqabət qanununu, tələbatın artması qanununu, torpağın münbitliyinin azalması qanununu** göstərmək olar. Bu qanunlar iqtisadiyyatın və bütövlükdə təsərrüfat həyatının obyektiv inkişaf meyillərini əks etdirərək, uzun müddətli dövr ərzində məntiqi ardıcılıqla, habelə qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərirlər.

Eyni zamanda müxtəlif tədqiqatçıların adları ilə bağlı olub, iqtisadi proseslərin mahiyyət əlaqələrini aydınlaşdırmağa çalışan **Sey qanununu, Qossen qanununu, Engel qanununu, Oyken qanununu** qeyd etmək lazımdır.

Təbiətdə olduğu kimi cəmiyyət həyatının da obyektiv qanunları vardır. Lakin təbiətin mütləq mənada insan şüurundan və iradəsindən asılı olmayan qanunlarından (planetlərin hərəkəti, okeanların qabarıb-çəkilməsi, cazibə qüvvəsi) fərqli fəaliyyət göstərən iqtisadi qanunları tənzimləmək mümkündür. Bu tənzimləmə prosesi insanların şüurlu və məqsədyönlü fəaliyyəti, habelə dövlətin düşünülmüş iqtisadi siyasəti ilə həyata keçirilə bilər.

İqtisadi qanunlar cəmiyyət həyatında bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqə və təsir şəraitində sistem kimi fəaliyyət göstərirlər. Bu qanunları dərk etməyin başlıca şərti, onların fəaliyyət göstərdiyi konkret şəraiti, mühiti, ölkəni nəzərə almaqdır. İqtisadi qanunların normal fəaliyyət göstərməsi üçün müəyyən ilkin zəruri şərtlər olmalıdır. Məsələn, hər hansı bir ölkədə, yaxud istehsal sahəsində rəqabət qanununun normal fəaliyyət göstərməsi üçün sərbəst sahibkarlığın, mülkiyyət və investisiya hüququnun, sərbəst bazar qiymətlərinin mövcudluğu tələb olunur.

Dövlət ölkənin təsərrüfat həyatını özünün sərt və ciddi nəzarəti altında saxlaması, şübhəsiz iqtisadi qanunların fəaliyyət, habelə təsir dairəsini məhdudlaşdırır.

Müasir mərhələdə ölkənin təsərrüfat həyatını uğurla və səmərəli idarə etmək üçün dövlət tərəfindən tənzimləyici hüquqi qanunlar qəbul edilməsinə ehtiyac vardır. Bu qanunlar isə yalnız o zaman «işləyə» bilər ki, onların fəaliyyəti üçün əlverişli şərait yaradılsın. Aydındır ki, hüquqi qanunlarla iqtisadi qanunları eyniləşdirmək olmaz. Zaman keçdikcə və zərurət yarandıqca, hüquqi qanunları təkmilləşdirmək, yeniləşdirmək, hətta ləğv etmək mümkündür. Lakin tələb və təklif, rəqabət, qiymət kimi qanunları ləğv etmək olmaz. Ona görə də hüquqi qanunlar, normativ aktlarla obyektiv iqtisadi qanunlar arasında hökmən müəyyən bir uyurluq, tarazlıq və əhəngdarlıq olmalıdır.

İqtisadi qanunların göstəricisi məhz təsadüf ilik deyil, tipiklik, daimilik, iqtisadi hadisələrin və proseslərin daxili mahiyyətini ifadə etməkdir, iqtisadi qanunları təbiət qanunları və təbiətsünaslıq qanunları ilə qarışdırmaq olmaz, çünki bunlar arasında bir sıra mühüm və ciddi fərqlər var.

- təbii qanunlar təbiət qanunlarıdır, iqtisadi qanunlar isə ictimai həyatın inkişafı, insanların təsərrüfat fəaliyyətinin qanunlarıdır;

- təbii qanunlar əbədidir, iqtisadi qanunlar tarixi xarakter daşıyır;

- təbii qanunların kəşf edilməsi və tətbiqi nisbətən rahat baş verir, iqtisadi qanunların tətbiqi isə cəmiyyətin ölüb getməkdə olan qüvvələri tərəfindən ciddi müqavimətə rast gəlir.

İqtisadi qanunlar bütövlükdə cəmiyyətin inkişafının iqtisadi qanunlar sistemini təşkil edir ki, buraya da müxtəlif qrup və növ qanunlar daxildir.

İqtisadi qanunlar (tarixi sabitliklərindən asılı olaraq) aşağıdakı qruplara bölünürlər:

- ❖ **spesifik qanunlar;**

- ❖ **xüsusi iqtisadi qanunlar (bir sıra dövrlər üçün qanunlar);**

- ❖ **ümumi iqtisadi qanunlar.**

Spesifik iqtisadi qanunlar - bunlar konkret, tarixən müəyyən təsərrüfatçılıq formalarının inkişaf qanunlarıdır. Məsələn, quldarlıq, təhkimçilik dövrlərindəki bölgü qanunları və s. **Ümumi iqtisadi qanunlar** - istisnasız bütün dövrlər üçün xas olan qanunlardır. Onlar ictimai istehsalın irəliləyişə doğru inkişaf prosesini əks etdirirlər. Məsələn, vaxta qənaət qanunu, tələbatın yüksəlməsi (artması) qanunu, ictimai əmək bölgüsü qanunu.

Amma iqtisadi qanunlar özü-özlüyündə işləmirlər, iqtisadi tərəqqi avtomatik həyata keçirilmir. Bunun üçün insanların fəaliyyəti zəruridir ki, onlar da hərəkətə tələbat və maraqlarla gətirilir.

Xüsusi iqtisadi qanunlar - fəaliyyət göstərmələri üçün şərait olan müəyyən tarixi dövrlərə xas olan qanunlar. Məsələn, dəyər (qiymət) qanunu.

İqtisadi maraqların təmin olunması.

İqtisadi maraq - iqtisadi tələbatların təzahür formasıdır. Maraqlar təsərrüfat faydalılığını, mənfəətliliyini ifadə edir ki, bunları reallaşdıran təsərrüfatçı subyekt öz müstəqilliyini, öz inkişafını təmin edir. Bu olmasa, o, təsərrüfat əlaqələrinin o biri mərhələsində layiqli tərəfdaş ola bilməz, özünü saxlaya və təkrar istehsal edə bilməz və iqtisadi həyat səhnəsindən gedər, müflis olar.

Təsərrüfatçı subyektlərin müxtəlifliyi **iqtisadi maraqlana müxtəlifliyi** doğurur. İqtisadi maraqlar müxtəlif meyarlar üzrə qruplaşır. Maraqların daşıyıcılarının müəyyənəşdirilməsi əsasında ictimai, kollektiv və şəxsi maraqlar, milli və beynəlmiləl, regional və idarə, qruplar və ailə maraqları, müxtəlif sosial qrupların (işləyənlər, işləməyənlər, gənclər, təqaüdəçilər və b.k.) sinfi maraqları fərqləndirilir. Cari və perspektiv, rəşional və qeyri-rəşional, həqiqi və yanlış başa düşülmüş, maliyyə, əmək, məənəvi-əxlaqi və s. maraqlar xüsusi qruplar təşkil edirlər.

Bütün bu maraqlar vəhdətdə mövcuddurlar, lakin onlar arasında ziddiyyətlər də var. Məsələn, daha çox nemətlər əldə etmək kimi şəxsi maraq kollektivin maraqları ilə ziddiyyətə girə bilər.

İqtisadi nəzəriyyə (siyasi iqtisad) mövcud obyektiv ictimai-istehsal əlaqələrin yalnız obyektiv təzahür formalarını deyil, həm də subyektiv təzahür formalarını, yalnız iqtisadi maraqların konkret formalarını deyil, həm də onlardakı daxili ziddiyyətləri və əksliklərin mübarizəsini əks etdirən toqquşmalarını, həmçinin bu ziddiyyətlərin aradan qaldırılması üsullarını öyrənir.

İqtisadi ziddiyyətlər - hər bir iqtisadi prosesə xas olan, bir-birini inkar edən və bir-birini nəzərdə tutan obyektiv, zəruri dinamik münasibətdir, bu, eyni bir iqtisadi prosesdə bir-birini inkar edən meyl və

xüsusiyyətlərin eyni zamanda təzahürüdür. Məsələn, tələb və təklifin münasibətləri.

İqtisadi ziddiyyətlər həmişə ictimai və predmetlidir, bu mənada ki, insanlar maddi nemətlərin və xidmətlərin istehsalı, mübadiləsi, bölgüsü və istehlakına görə bir-biri və özü-özləri ilə ziddiyyətə girirlər. Bu, iqtisadi proseslərin mahiyyətinin və özü-özünə hərəkətinin mənbəyidir.

Ölkəmizdə iqtisadi böhrana səbəb olan əsas ziddiyyət istehsalın ictimai xarakteri ilə istehsalın nəticələrinin dövlət, inzibati-amirlik, bürokratik mənimsənilməsi üsulu arasındakı ziddiyyətdir. Digər mühüm iqtisadi ziddiyyətlərdən aşağıdakıları qeyd etmək vacibdir: istehsalla istehlak arasında, maddi və mənəvi tələbatların artması ilə onların təmin edilməsi imkanı arasında, maddi və mənəvi tələbatların ödənilməsi arasında, yığım və istehlak arasında və s.

Sistemin ziddiyyətləri onun inkişafının ziddiyyətli meylini şərtləndirir: bir tərəfdən bütövlük (eynicürlük), digər tərəfdən təcridlik (rəngarənglik); bir tərəfdən mərkəzləşmə, digər tərəfdən desentralizasiya; bir tərəfdən ictimailəşmə, digər tərəfdən təcridləşmə; dəyişkənlik və sabitlik və s. Bu, iqtisadiyyatın dalgəvari inkişafını müəyyənləşdirir.

İqtisadi nəzəriyyə təsərrüfat fəaliyyətinin, onun mahiyyəti, şərtləri, nəticələri və s. tədqiqinə yönümlənib.

Təsərrüfat fəaliyyəti insanların müəyyən maraqlara əsaslanan və müxtəlif cür tələbatların ödənilməsinə yönəldilmiş təsərrüfatçılıq prosesində məqsədyönlü cəhdləridir.

Təsərrüfatçılıq prosesində insanın həyat fəaliyyəti bir tərəfdən enerji, resurs və s. sərfində, digər tərəfdən isə həyat məsrəflərinin müvafiq olaraq doldurulmasında təzahür edir. Bu zaman iqtisadi subyekt (təsərrüfat fəaliyyətindəki insan) səmərəli, yəni məsrəf və xeyrini tarazlaşdırmaq yolu ilə fəaliyyət göstərməyə çalışır (amma bu təsərrüfatçılıq qərarlarının qəbul edilməsində səhvləri istisna etmir). Belə davranış obyektiv səbəblərlə izah olunur.

insanın həyat və fəaliyyətinin əhəmiyyətli xüsusiyyətlərindən biri onun maddi aləmdən asılılığıdır. Maddi nemətlərin bir qismi (hava, su, günəşin işığı) o qədər və elə formadadır ki, onlardan insan istənilən yerdə və hər zaman istifadə etmək imkanına malikdir. Onlara olan tələbatın ödənilməsi insandan güc və xərc tələb etmir. Bunlar azad və havayı nemətlərdir. Nəqədər ki, belə şərtlər qalmaqdadır, bu nemətlərin və onlara olan tələbatın ödənilməsi insanın qayğı və maraqlarına çevrilir.

Digər maddi nemətlər məhdud miqdardadır (müxtəlif cür «nadir» şeylər). Onlara olan tələbatı ödəmək və onlardan kifayət qədər olması üçün onları hasil etmək və tələbatlara uyğunlaşdırmaq yönündə səy göstərmək lazımdır. Bu nemətlər təsərrüfat nemətləri adlanır. Praktiki təsərrüfatçı və nəzəriyyəçi iqtisadçıni məhz bunlar maraqlandırır. Bu nemətlərin itirilməsi itki və ziyandır ki, onların ödənməsi yeni səy, xərc, qurbanlar tələb edir.

İqtisadi nəzəriyyədə insan modelləri

İstehsalın əsas amili və son məqsədi kimi çıxış edən insan iqtisadi sistemdə mərkəzi yer tutur, çünki o, insansız mövcud deyil və son nəticədə onun üçün, onun ehtiyaclarını ödəmək üçün fəaliyyət göstərir.

İnsanın yaranması uzaq keçmişin dərinliklərinə aid edilir. Müasir antropologiya «şüurlu insanın» nə vaxt və nə üçün yaranması sualına qəti və səhih cavab vermir. Özünün bioloji və ictimai inkişafında insan uzun və olduqca çətin yol keçmişdir. İnsan ictimai varlıqdır və bunun üçün o, keçmişin və indinin bir sıra alimlərinin fikrincə, əməyə borcludur. Əməyin, düşünülmüş məqsədyönlü fəaliyyət kimi, insanı heyvanat aləmindən fərqləndirməsi, ona şüur verməsi və onun mövcudluğunun ictimai xarakterini müəyyənləşdirməsi uzun müddət aksioma hesab olunurdu. Lakin hazırda bu fikir bəzi alimlər tərəfindən şübhə altına alınır və buna görə də çox güman, bu fikir sübuta ehtiyacı olan teorem olaraq qalır.

İnsan cəmiyyətinin öyrənilməsində iqtisadi nəzəriyyə insanın eyni zamanda iqtisadi nemətlərin həm istehsalçısı, həm də istehlakçısı olması kimi mühüm müddəalarla çıxış edir. İnsan texnika və texnologiyaları yalnız yaratmır, həm də onları hərəkətə gətirir və onlardan istifadə üsullarını müəyyənləşdirir ki, bu da öz növbəsində insanın fiziki və intellektual parametrlərinə yeni tələblər irəli sürür.

Bazar təsərrüfatı inkişaf etdikcə iqtisad elminin insana diqqəti daim artmışdır.

Fərdin iqtisadi həyatda fəal rolu əsasən onun iqtisadi davranışının səbəbləri ilə müəyyənləşir. İngilis siyasi iqtisadının klassikləri A.Smit və D.Rikardonun əsərlərində iqtisadi insanınam konsepsiyası, yaxud modeli yaradılmışdır.

İqtisadi nəzəriyyədə insan modeli müəyyən sosial-iqtisadi koordinatlar sistemində fəaliyyət göstərən insan haqqında vahid şəkllə salınmış təsəvvürdür.

Hər bir elmi model kimi, insan modeli də bəzi sadələşdir- mələrə əsaslanır. O, özündə fərdi səciyyələndirən əsas parametrləri və hər şeydən öncə, iqtisadi fəallığın səbəblərini, onun məqsədini, həmçinin insanın qarşıda duran məqsədə çatmaq üçün istifadə etdiyi dərk etmə, yaxud koqnitativ (lat.sözü: cognitio - bilik, dərk etmə) imkanlarını ehtiva edir. Bu zaman qeyd olunmalıdır ki, bütün humanitar elmlər (fəlsəfə, tarix, sosiologiya, iqtisadiyyat və b.) insanı öz pred- metləri nöqtəy-nəzərindən dərk etməyə çalışır və buna görə də bu elmlərin hər birinin yaratdığı surət müəyyən qədər birtərəfli olmaya bilmir.

İqtisadi nəzəriyyə insanlarda əsasən onların iqtisadi davranışını izah etmə məsələsinə cavab verən məqamlara, yəni müxtəlif maddi və mənəvi nemətlərin yaradılması, onların bölgüsü və istifadəsi prosesində fərdi və ictimai hərəkətlərə diqqət yetirir.

İnsanın iqtisadi modeli müəyyən birtərəfliliyi ilə fərqlənir, çünki insan yalnız özünü təsərrüfat həyatında realizə edən «iqtisadi insan» deyil. İnsanın özünü göstərə bildiyi bir çox başqa həyat fəaliyyəti sahələri var (siyasət, mədəniyyət, din, idman, ailə və başqa fərdlərə münasibətlər və s.). İnsan davranışını izah etmək üçün istənilən məntiqi modelin yararlılığının xeyli məhdud olması barədə fikrin düzlüyü ilə razılaşmaq lazım gəlir.

A.Smit və D.Rikardonun klassik «iqtisadi insan» və ya «homo economicus» modeli aşağıdakılarla səciyyələnir:

- iqtisadi davranışın səbəblərində şəxsi maraqların müəyyənləşdirici rolu;
- iqtisadi subyektin öz işlərində səriştəliyi;
- bazar iqtisadiyyatında insanın təsərrüfat fəaliyyətinin əsas səbəbi - rifahın qeyri- pul amilləri nəzərə alınmaqla (təhsilin asanlıığı və çətinliyi, işin xoşa gəlməsi və gəlməməsi, məşğulluğun daimiliyi və ya müvəqqətiliyi, cəmiyyətdə nüfuz, uğurun çox və ya az dərəcədə ehtimalılığı) gəlirin maksimallaşdırılması (varlanma).

“İqtisadi insan”ın davranışını təhlil edən Adam Smit qeyd edirdi ki, o, iki cizgi ilə müəyyən edilir:

- əmək bölgüsü nəticəsində insanın mübadiləyə meylliliyi;
- şəxsi maraq, xudpəsəndlik, daim öz vəziyyətini yaxşılaşdırmağa canatma.

Buna görə də bazar iqtisadiyyatında insan daha çox gəlir əldə etmək üçün elə fəaliyyət növü seçməyə çalışır ki, onun istehsal etdiyi məhsul daha yüksək dəyərə malik olsun. A.Smit qeyd edirdi ki, *bazar iqtisadiyyatında hər kəs “cəmiyyətin xeyrini deyil, öz xeyrini güdür”, tacir və sənayeçilər isə, rəqabəti azaltmaq cəhdilə, «cəmiyyəti aldatmaqda və hətta istismar etməkdə» maraqlıdırlar*. Yalnız azad rəqabət («görünməz əl»), yəni bazar təsərrüfatı qanunları pərakəndə fəaliyyət göstərən xudpəsəndləri nizamlanmış sistemdə birləşdirir. Hərç-mərclik xeyli dəqiq təşkil olunmuş cəmiyyətlə əvəzlənir. Beləliklə, iqtisadi insan öz xeyrinə can atmaqla cəmiyyətin xeyrinə fəaliyyət göstərir. C.Mili «Siyasi iqtisadın əsasları» əsərində qeyd edirdi ki, insanın həqiqi davranışı sərvətə can atmaqdan xeyli mürəkkəbdir, o, əməyə nifrət və bahalı məmnunluğu dərhal almaq istəyi ilə müşayiət olunur.

Bazar iqtisadiyyatı nəzəriyyəsi əməyi insanın lazımı neməti əldə etməzdən öncə cəkdiyi özünəməxsus xərc növü kimi şərh edir. Əmək və birinci növbədə fiziki əməyin çətinliklərindən qurtarmaq istəyi insanı get-gedə daha çox çeşidli maddi nemətlər icad etmək üzərində işləməyə vadar edir. Belə ki, piyada gəzməmək üçün təkər icad olunur, torpağı əllə qazmamaq üçün kətmən, bel, daha sonra isə müasir ekskavatorlar və s. düzəldilir. Təsadüfi demirlər ki, sərvət insanın əməyilə deyil, tənbəlliyi ilə yaradılıb. Buna görə də bazar təsərrüfatında əməyin motivləri problemi, yəni insanı sözün ən geniş mənasında əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmağa sövq edən hərəkətverici səbəblərin müəyyənləşdirilməsi problemi obyektiv mövcuddur.

Sivilizasiyanın yaranması və inkişafı tarixində bu fəaliyyətin iki əsas səbəbi məlumdur - əməyə **qeyri-iqtisadi və iqtisadi məcburetmə**. Birincisi əmək mükəlləfiyyətindən yayındıqda hakimiyyət tərəfindən onun ən müxtəlif təzahürlərində - quldar, mülkədar, diktator və b.k. - cəza almaq qorxusuna əsaslanır. Bu, işçinin iş verəndən şəxsi asılılığını nəzərdə tutur. İkincisi, iqtisadi və hüquqi azadlıq şəraitində insanın öz rifah səviyyəsini yüksəltməkdə şəxsən maraqlı olmasından irəli gəlir.

Bazar iqtisadiyyatında insanın davranışına C.Bentam böyük diqqət yetirirdi. O hesab edirdi ki, insan fəaliyyətinin məqsədi onun rifahıdır ki, bu da müəyyən vaxt ərzindəki əzabların cəmi çıxıldıqdan sonra qalan məmnunluqların cəminə bərabərdir. Fərdi «rifahlara can atmaların» Öz aralarında uyğunlaşdırılmasını o, bazara və rəqabətə etibar etmir, hesab edirdi ki, bu qanunvericiliyin vəzifəsidir. Bentamın «İnsanın təbiəti konsepsiyası»nın əsas əlamətləri A.Smit və D.Rikardonun «iqtisadi insan» modeli ilə müqayisədə aşağıdakılardır:

- universallıq iddiası (konsepsiya iqtisadi sahəylə məhdudlaşmır);
- siniflikdən üstün səciyyə (insan heç bir sinfə aid deyil);
- gedonizm, yəni insanın bütün motivlərinin ardıcıl olaraq məmnunluğa və kədərdən uzaqlaşmağa nail olmaq;

- hesablama rəşionalizmi -xoşbəxtliyə aparan bütün hərəkətləri insanın hesablama bilmək qabiliyyəti.

Təsərrüfatçılıq edən subyekti istehsalçı kimi nəzərdən keçirən klassik məktəbdən fərqli olaraq Bentamın marjinalist- lər tərəfindən dəstəklənmiş «səmərəli gedonist³» modeli təsərrüfatçılıq edən subyekti istehlakçı kimi nəzərdən keçirirdi. Lakin marjinalistlər iqtisadi subyektə mühüm əlavə etdilər və optimallaşdırıcı-insan konsepsiyasını yaratdılar. Onun əsas əlamətləri:

- ən yüksək faydalılığa və ya gəlirə və ən az əziyyət və məsrəfə can atma;
- fərdi üstünlüklər sisteminin zaman daxilində dəyişilməzliyi və xarici şəraitdən və fərdlərdən azadlıq;

- məqsədi onlara çatma vasitələri ilə müqayisə edə bilmə, vasitələrdən optimal variantı seçə bilmə qabiliyyəti;
- optimal variantı tapa bilməyə imkan verən tam informasiyaya malik olmaq və səhvsiz qabağı görmək;
- xarici şərtlərin dəyişməsinə ani reaksiya, hansı ki insanı «yarımallah edir».

Siyasi iqtisad üzrə dərslərinin (1879) «İnsanın iqtisadi təbiəti» fəslində A.Vaqner insan təbiətinin əsas xüsusiyyətini - «nemətlərin çatışmazlığını duymaq və bunu aradan qaldırmağa cəhd etməyi» - vurğulayır. O hesab edirdi ki, insanın iqtisadi fəaliyyətini idarə edirlər:

- qazanc istəyi və ehtiyac qorxusu;
- təqdirə ümid və cəza qorxusu;
- ləyaqət hissi və biabır olma qorxusu;